

в роки Другої світової війни. При цьому важливо також розкривати провокативні намагання на перебіг протистоянь третіх сил, зокрема й Росії, яка знову втручається у внутрішню та зовнішню політику України.

Микола Кучерена

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ НА ВОЛИНІ (1921–1939 рр.)

У роки Другої світової війни Волинь стала місцем гострого між-національного українсько-польського конфлікту, у результаті якого загинули тисячі мирних мешканців краю. На підставі новітніх наукових досліджень можна стверджувати, що трагічні події на Волині 1943–1944 рр. були складовою частиною загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, який стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини). Тому вони повинні розглядатись у комплексі з подібними за багатьма показниками подіями у вищезазначених регіонах, а також у контексті всієї попередньої історії українсько-польських відносин.

Джерела польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни – у нашому спільному минулому, є наслідком давніх обопільних упереджень, завданих кривд. Причин конфлікту багато. Поряд з іншими вони містяться в національній політиці Другої Речі Посполитої, що ґрунтувалася на засадах націоналізму й усунення інших національностей від участі в державному й громадському житті. Урядові кола грубо порушували міжнародно-правові зобов'язання, зокрема підписаний у Версалі 29 червня 1919 р. Малий Версальський договір – договір Польщі з країнами-переможцями Першої світової війни (Великою Британією, Францією, США, Італією та Японією). Цим вони прагнули добитись однонаціональної Польської держави. Із цією метою в між-воєнний період (20–30-ті роки ХХ ст.) громадян Польщі української національності обмежували в політичних і соціально-економічних правах, піддавали пацифікаціям, репресіям, забороняли діяльність деяких українських політичних партій, громадських організацій, кооперативних товариств, нищили українське шкільництво. Шовіністична політика польської влади та низки польських громадських об'єднань

породжувала в українців неприязнь до носіїв такої політики. Незважаючи на готовність значної частини українців до виконання громадянських обов'язків щодо Польської держави, українське суспільство ніколи не визнало легальності польської влади на західноукраїнських землях, трактуючи її як загарбницьку. До того ж українці, які проживали в Східній Галичині, Західній Волині, Поліссі, Підляшші, Холмщині, становили другу за чисельністю національну групу в Польщі. Загалом, західноукраїнські землі, що перебували в складі Другої Речі Посполитої, становили досить значну територію – понад 100 тис. кв. км,¹ тобто третину тодішньої Польської держави. Згідно з офіційними даними перепису 1931 р., у Польщі мешкало 4442 тис. громадян української національності,² або 15–16 % усього населення.

Український чинник став досить істотним у політиці офіційних кіл. Відразу ж потрібно зазначити, що відносини між українцями й Польською державою протягом усього міжвоєнного десятиріччя були досить непростими. Українське питання не раз ставало причиною головного болю урядових кабінетів. До його вирішення в польському політичному таборі було багато підходів, серед яких вирізняють чотири:

- націонал-демократичний (ендецький);
- пілсудчиківський, або прометеїстський;
- пепеесівський (Польської соціалістичної партії);
- комуністичний.

Ендеки, котрі перебували при владі до травневого перевороту 1926 р., прагнули створити однонаціональну Польську державу, намагалися якнайшвидше асимілювати представників непольських меншин. Для цього вони не виключали навіть насильницькі методи.

Другий напрям представляли пілсудчики. Вони добре розуміли необхідність розв'язання української проблеми, із якою пов'язували (і не безпідставно) подальшу долю Речі Посполитої. Не полишаючи головної мети – колонізації українців, – у національній політиці вони намагалися застосовувати більш гнучку тактику.

Більшість польських соціалістів пропагували ідею надання територіальної автономії Східній Галичині, а для інших західноукраїнських

---

¹Зокрема, територія тодішніх Волинського воєводства становила 35,7 тис. кв. км, Львівського – 28,4, Станіславського – 16,9, Тернопільського – 16,5 тис. кв. км. Крім того, українці проживали в східних повітах Люблінського, південних повітах Поліського воєводства (див.: *Mały rocznik statystyczny*. Warszawa, 1939. S. 12–14). Для порівняння: територія таких нинішніх держав, як Австрія, становить 84 тис. км², Болгарія – 111 тис., Данія – 44 тис., Ірландія – 70 тис., Ісландія – 103 тис., Нідерланди – 41 тис., Португалія – 92 тис., Швейцарія – 41 тис., Угорщина – 93 тис. км².

²Zarnowski Janusz. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa, 1973. S. 374.

земель – територіального самоврядування. Найбільш радикальний підхід до розв'язання української проблеми пропонували комуністи. Експлуатуючи «право націй на самовизначення», вони виступали за приєднання західноукраїнських земель, що були в складі Польщі, до Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Офіційна Варшава під час розробки політичної лінії щодо українців намагалася поглибити регіональні особливості й розчленувати на окремі частини єдиний український народ. Ураховуючи відмінності в рівні національної свідомості, культури, політичної активності українців Волині та Галичини, урядові кола хотіли ці відмінності поглибити й не допустити об'єднання українців у єдину політичну силу. Особливу увагу при цьому приділяли Волині.

Як відомо, Західна Волинь увійшла до складу Польщі відповідно до умов Ризького мирного договору 1921 р. Тут утворено Волинське воєводство, яке за територією займало друге місце в державі.³ Особливістю адміністративного поділу воєводства було те, що повіти значно різнилися як за територією, так і за чисельністю населення (див. табл. 1).⁴

Як бачимо, найменш заселеними були північні повіти: Сарненський, Любомльський, Ковельський, Костопільський. Водночас деякі з них були найбільшими за територією. Управляти такими великими адміністративними одиницями, зважаючи на незадовільний стан транспортного й телефонного зв'язку, було надзвичайно важко. Ситуація ускладнялася тим, що воєводство було багатонаціональним. Нині важко точно визначити кількість жителів воєводства тієї чи іншої національності. Це пов'язано з тим, що переписи населення 1921 і 1931 рр. є недосконалими, а то й сфальсифікованими.

Таблиця 1

Територія й населення повітів Волинського воєводства в 1931 р.

№ з/п	Повіт	Територія, км ²	Населення	
			загалом, тис. осіб	на км ²
1	2	3	4	5
1	Володимирський	2208	150,4	68
2	Горохівський	1757	122,1	69
3	Дубнівський	3275	226,7	69
4	Здолбунівський	1349	118,3	88

³Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 7 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. T. 70. S. 2.

⁴Складено на основі: Mały rocznik statystyczny. Warszawa, 1939. S.13.

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5
5	Ковельський	5682	255,1	45
6	Костопільський	3496	159,6	46
7	Кременецький	2790	243,0	87
8	Луцький	4767	290,8	61
9	Любомльський	2054	85,5	42
10	Рівненський	2898	252,8	87
11	Сарненський	5478	181,3	33
	У цілому по воєводству	35 754	2085,6	58

Проте як перший, так і другий переписи засвідчили, що на Волині абсолютну більшість становлять православні українці (див. табл. 2 і 3).

Порівнюючи дані таблиць, можна звернути увагу на те, що в 1921 р. понад 62 тис. поляків визнали себе православними, у той час як у 1931 р. – лише трохи більше ніж 20 тис. Значно зросла кількість православних українців (на 412,5 тис.). У міжвоєнний період більшість українців мешкали в селі, де залишалася нерозв'язаною низка політичних, економічних, соціальних проблем. До травневого перевороту польська влада зробила дуже мало для вирішення суперечливих питань.

Нові підходи щодо їх реалізації пов'язані з іменем волинського воєводи Генрика Юзевського, який розробив так звану «волинську політику», або ж «волинський експеримент».

Таблиця 2

Населення Волинського воєводства за релігійною приналежністю й національністю в 1921 р., тис.⁵

Населення	Національність							Загалом
	українці	поляки	росіяни	євреї	німці	чехи	інші	
Релігійна приналежність								
Православні	975,5	62,4	9,2	0,03	0,06	18,3	1,3	1066,8
Римо-католики	3,7	157,3	0,06	–	0,2	4,9	0,1	166,6
Греко-католики	0,4	0,2	0,05	–	–	–	–	0,61
Протестанти	1,6	9,1	0,05	0,01	23,8	1,8	0,3	36,7
Іудеї	1,7	11,3	0,08	151,7	–	0,02	–	164,8
Інші	0,02	0,06	0,01	0,01	–	–	0,06	0,16
Усього	982,9	240,66	9,41	151,75	24,06	25,02	1,76	1435,7

⁵Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie, S. P.T.23. Tab.XI.

**Населення Волинського воєводства за релігійною приналежністю
й рідною мовою в 1931 р., тис.⁶**

Релігійна прина- лежність	Рідна мова								За- галом
	укр.	пол.	білорус.	рос.	чеська	нім.	євр.	інша	
Право- славні	1388,0	20,2	2,2	22,9	21,6	–	–	1,1	1455,9
Римо- католики	2,0	317,7	0,6	0,2	7,3	0,2	–	0,3	327,9
Греко- католики	9,7	1,2	0,1	0,1	–	–	–	–	11,1
Протес- танти	5,2	4,6	–	0,1	1,3	42,1	–	0,1	53,4
Іудеї	0,1	2,0	–	–	–	–	205,5	0,3	207,9
Інші	21,8	1,0	–	0,1	0,8	4,5	–	1,0	29,3
Усього	1426,9	346,6	2,4	23,4	31,0	46,9	205,5	2,8	2085,6

Сучасники, політики, історики по-різному оцінювали й оцінюють його діяльність. Для одних він «могильщик польськості на кресах», зрадник Польщі чи навіть український гетьман. Для інших – навпаки, українофоб, кат українського народу. Його програма й діяльність уже були предметом наукових досліджень.⁸ Маючи нині у своєму розпорядженні архівні документи, монографічну літературу, спогади, спробуємо дати оцінку «волинського експерименту» Генрика Юзев-

⁶Складено на основі: Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r. ... Województwo Wołyńskie. T. 70. S. 2.

⁸Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. Харків, 2018; Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк, 2015; Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна – Польща: важкі питання*. Варшава, 1998; Кучерепа М. Волинський воєвода Ян Генрик Юзевський / *Роде наш красний... Волинь в долях краян і людських документах*. Луцьк, 1997; Кучерепа М., Дмитрук В., Прокопчук В. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939). Луцьк, 1994; Кучерепа М. М., Давидюк Р. П. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк, 2001; Кучерепа М. М. Українські національні партії на Волині (1921–1939 рр.): Ч. 1: монографія; Ч. 2: Документи і матеріали / М. М. Кучерепа, Я. П. Цецик. Луцьк, 2011; Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі. Харків, 2017; Chojnowski A., Konserpcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław, 1979; Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. Siedlce, 1975; Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów, Przegląd Wschodni. T. IV: Zeszyt 1(13), 1987; Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981. Wrocław, 1995; Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych, Wrocław, 1988 та ін.

ського. Посаду волинського воєводи він прийняв, як сам неодноразово підкреслював усвоїх спогадах, «з наказу коменданта» Юзефа Пілсудського 30 червня 1928 р.⁹ На Волині новий воєвода застав досить складну ситуацію. Залишалися нерозв'язаними багато соціальних, економічних, політичних, культурних й інших проблем. Особливо ускладнювали внутрішнє становище Волині національний і релігійний фактори. Стосунки між місцевою адміністрацією, яка складалася майже винятково з поляків, та українським населенням Волині, залишалися напруженими. Рівень професійності польської адміністрації на Волині був досить низьким. Місцевий апарат пов'яз у корупції. Усе це викликало незадоволення мешканців тодішніми воєводськими властями. Посилювався конфлікт між місцевою адміністрацією й військовим керівництвом.

Генрик Юзевський розумів, що політика, яку проводили його попередники, викликала ненависть та обурення українців, створила підґрунтя для антипольської опозиції. А тому новий адміністратор Волині вирішив радикально змінити політичний курс. Справа в тому, що Юзевський добре знав Волинь, на якій надіявся найповніше себе реалізувати. У своїх спогадах він занотував: «Їдучи до Луцька, я добре усвідомлював, що мене чекає на Волині, немовби повертався до рідного дому – там, над Дніпром ...

Із перших днів мого перебування на посаді я зрозумів, чим займатимуся наступні десять років служби. Ішлося про форму і зміст польсько-українського й українсько-польського співіснування. Про те, аби видобути “волинський скарб” – польсько-українське “ми”, виплутати його з тенет непорозумінь, людських недоліків, злої волі. Ішлося про вигнання привида польсько-української боротьби, знешкодження тупості, що оселилася в окремих головах, усунення хвороб, котрі з'явилися у різні часи».²⁷

Із першими намітками майбутньої політичної лінії Юзевський ознайомив 20 серпня 1928 р. волинських послів і сенаторів.¹¹ Більше року знадобилося воєводі для деталізації програми. На відміну від інших спеціалістів з української проблеми, Юзевський ураховував не лише внутрішній, а й зовнішній фактор. Він писав: «Моїми ворогами і ворогами Волині були комуністи. Мав справу з радянською Москвою.

---

⁹Pożegnanie p.Ministra Józewskiego. *Gazeta Polska*. 1930. 5 VI. № 152.

²⁷Юзевський Генрик. Замість щоденника/Генрик Юзевський; пер. Юлії Васейко; вступ. ст. Миколи Кучерепи; післяслово Марека Запора; за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепи. Луцьк, 2017. С. 134–135.

¹¹Zjazd senatorów i posłów BB. *Przegląd Wołyński*. 1928. 26 VIII. № 35.

Вона не спускала очей із Волині. Ідеться про постійні диверсії. Москва вигадала свою “модель України” й не сприймала жодних інших¹². Своїми ворогами він уважав також український націоналізм Східної Галичини й польське ендецьке Стронніцтво народове¹³.

2 грудня 1929 р. в Луцьку на нараді керівників східних воєводств Польщі Генрик Юзевський виступив з обширною доповіддю, цілком присвяченою волинським справам. Так народилася нова «волинська політика», чи так званий «волинський експеримент».

Суть його полягала в тому, щоб виробити у волинян почуття приналежності до Польської держави, виховати відданих громадян Речі Посполитої через державну асиміляцію неполяків. Асиміляція Волині, згідно з програмою, повинна відбуватись одночасно у всіх галузях політичного, громадського, національного, релігійного, освітнього, самоврядного й економічного життя. Наміри воєводи на цьому шляху були такі:

– усе суспільно-політичне та економічне життя краю спрямувати в русло польсько-української співпраці;

– створити для українців самодостатні форми суспільно-політичного життя при збереженні й зміцненні так званого «сокальського кордону» задля недопущення на Волинь войовничого українського націоналізму зі Східної Галичини;

– підтримувати та зміцнювати у всіх галузях польське життя на Волині;

– створити окрему регіональну групу послів і сенаторів змішаного національного складу, яка б проводила суспільно-політичну роботу й спрямовувала всю продержавну працю в площину польсько-українського співжиття;

– створити превенційну систему щодо нелегальних організацій за допомогою організації польських, українських і змішаних товариств;

– створити на Волині окремі організаційні рамки для Православної церкви з метою протидії акціям митрополита Діонісія, спрямованих на поглиблення ненависті між українським і польським суспільствами на Волині;

– усунути антидержавні елементи зі шкільництва, довести його до чинника польської ... культури, а також залучити до громадської й освітньої роботи широкі маси вчительства з метою нівелювання впливу українського націоналізму Східної Галичини;

---

¹²Юзевський Генрик. Замість щоденника... С 135.

¹³Там само.

– створити територіальне самоврядування як спільний інструмент польсько-української співпраці з вилученням із його діяльності всіх політичних моментів.¹⁴

Передусім, особливо з теоретичного погляду, програма воєводи видавалася досить привабливо. Проте впровадити її в життя було важко, а то й просто неможливо. Справа в тому, що її не сприйняла більшість польських та українських політичних діячів. У польській пресі з'явилися статті, автори яких піддали нищівній критиці «волинський експеримент» воєводи. Зокрема, анонімний публіцист *Gazety Warszawskiej* писав: «З усієї промови видно лише одне: турботу не про лад, порядок, добробут Волині (ці проблеми для нього другорядні), а лише про розбудову Української держави».¹⁵ Докоряли Юзевському й українські політики із Сельробу, КПЗУ, УНДО, ОУН та інших політичних партій і організацій. Зокрема, члени Українського парламентського клубу відмовилися брати участь в урочистостях до 10-річчя Польської держави, заявивши, що вони «незломно стоять на позиції права на самовизначення української нації на усіх етнографічних землях».¹⁶

Як бачимо, із самого початку реалізації задумів на Юзевського чекали великі перешкоди. А тому впровадити їх у життя він намагався адміністративними заходами. Адміністрація Юзевського змушена була вдатися до непопулярних заходів. Нових переслідувань й утисків почали зазнавати українські національні кооперативи, культурно-освітні товариства, політичні партії з галицьким родоводом. Різними заборонами та репресіями нова адміністрація стримувала розвиток «Просвіт», повела наступ на українське шкільництво. Усе це робилося для того, щоб відгородити «сокальським кордоном» Волинь від впливів націоналістичної Галичини. Одночасно воєвода шукав собі опору в середовищі поміркованих українських і польських політичних діячів. Воєвода запросив на Волинь ряд соратників отамана Петлюри, більшість із яких стали керівниками створеного з ініціативи Г. Юзевського в 1931 р. Волинською українського об'єднання (ВУО). Ця політична партія заявила про свою лояльність до Польської держави та готовність до співпраці з польською адміністрацією. Нею в містах почали створюватися «Рідні хати» – своєрідні клуби української інтелігенції, а по селах – «Просвітянські хати», українські народні хори. Проте тут слід

---

¹⁴Polityka Wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznaných źródeł z lat 1935–1936. *Przegląd Wschodni*. T. IV. Z. 1(13). S.184–185.

¹⁵Niezwykły występ wojewody. *Gazeta Warszawska*. 1928. 12 IX. № 272.

¹⁶Sprawy Narodowościowe, 1928. № 5. S. 538.

відразу зазначити, що вони не зуміли замінити розігнані «Просвіти». Значна частина волинських українців до ВУО ставилася з прохолодою, уважаючи його керівництво запроданцями української справи. До того ж із часом політичні сили, вороже налаштовані до Польщі, вирішили із середини розкласти цей політичний витвір воєводи. Зокрема, ОУН рекомендувала своїм членам вступати до ВУО та його громадських прибудовок із метою проводити там свою роботу».¹⁷ Урешті, можна погодитись із висновком керівника розвідки Корпусу охорони прикордоння (КОП) майора Скіндера про те, що «ВУО не лише не виконало покладених на нього надій, а навпаки, позбавлене підтримки й довіри мас, воно поволі стало доменом впливів ОУН».¹⁸

Істотним елементом тактики воєводи в реалізації «волинського експерименту» були зусилля, спрямовані на пожвавлення економічного життя. Г. Юзевський розумів, що підвищення ефективності сільського господарства, рівня життя людей можуть досить швидко привести до послаблення соціальних конфліктів, національного протистояння на Волині. Дійсно, на фоні всієї Польщі наш край вирізнявся змінами в структурі сільськогосподарського виробництва й земельної власності. Згідно з даними воєводського управління, за 1919–1936 рр. на Волині розparcelьовано понад 400 тис. га землі.¹⁹ Її за допомогою державних позик придбали волинські селяни. «Політику зміни структури сільського господарства», яка була складовою частиною «волинського експерименту», активно використовували у своїх цілях противники Юзевського. Вони стали звинувачувати його в нищенні «польського стану посідання на східних кресах».

Як уже зазначалося, важливим чинником у «волинській політиці» була програма Українізації православної церкви на Волині, яка повинна була проводитись еволюційним шляхом. Передбачено проведення реформ православної церкви на Волині в напрямі повернення до традицій соборності, зміни російського національного складу єпископату та надання церкві українського національного характеру. Воєвода неодноразово звертався до центральної влади, аби вирішити назрілі потреби православ'я. Він навіть підготував проект документа, який покладено в основу грамоти президента Речі Посполитої про скликання Помісного собору Православної церкви в Польщі, виданої 30 травня 1930 р.²⁰

¹⁷Archiwum Akt Nowych (AAN), Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW). 979/41. K. 8.

¹⁸Przegląd Wschodni. T. IV. Z. 1(13). S. 190.

¹⁹Kęsik J. Zaufany Komendanta. S. 117.

²⁰Monitor Polski. № 126. Z. IV 1930; Przegląd Wołyński. 1930 8 VI. № 23.

Важливим кроком на шляху українізації церкви на Волині стала маніфестація в Почаївській лаврі, організована послами Української парламентарної репрезентації з благословення воєводи. Вона пройшла під українськими національними гаслами.²¹ Після маніфестації відбулося посольське віче за участю близько 12 тис. осіб. На ньому прийнято резолюцію, яка чітко зафіксувала бажання відросійщення церкви.²² Під впливом ситуації, що склалася, 2 березня 1934 р. митрополит Діонісій зрікся кафедри волинського пастера, а волинським єпископом призначено українця Олексія Громадського. Після прибуття на Волинь новий єпископ відразу висловився за українізацію Волинської єпархії. До 1 листопада 1935 р. на Волині в 124 церквах богослужіння вже відправлялися українською мовою, у 40 – українська Служба Божа чергувалася із церковнослов'янською, у 99 – українською мовою читали Євангеліє, Апостол, деякі молитви.²³ Проте невдовзі чисто релігійні справи набули характеру політичного. До них, крім ВУО, активно почали втручатися ОУН, УНДО. Не стояли осторонь і польські політики, військові, римсько-католицький костел.

У своєму експерименті Г. Юзевський важливе місце відводив освітній політиці. Він уважав, що справа шкільництва й підбору вчительського корпусу є першорядною в державі.²⁴ Свій висновок Г. Юзевський будував за такою схемою. На Волині, згідно зі статистичними даними, проживало 16 % поляків і 77 % українців.²⁵ Отже, у школах переважали діти українців. А процес формування психіки української дитини в школі є вирішальним моментом у розумінні ставлення українського населення до Польщі й усього, що польське. Щодо дітей поляків, то завданням школи був розвиток духовних начал на основі правдивої історії та польської культури. А тому дуже важливим мало стати те, як будуватимуться відносини між українськими й польськими дітьми в школі. Це, як результат, повинно вплинути на подальшу долю Польської держави. Продовжуючи свої роздуми, він писав: «Система і організація державного шкільництва на Волині мусить давати найбільші гарантії в задоволенні природних потреб людності. Шкільна система, яка постійно спричиняє напруженість і незадоволення українців, в наших умовах призведе до стихійного процесу зародження

---

²¹Юзевський Генрик. Цит. праця. С.52.

²²Wiadomości Ukraińskie. 1933.14 IX.

²³Biuletyn Polsko-Ukraiński (BP-U). 1939. 1 III. № 9. S. 91.

²⁴Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). 25/4. Wołyń, czerwiec 1937. Łuck. S.33.

²⁵Там само.

українського приватного шкільництва, найбільш ймовірно, що із Східної Галичини... В сучасних умовах найпекучішими проблемами є: 1) підбір відповідних кадрів вчителів, що є справою досить важкою, 2) достатня кількість штатних одиниць, і 3) достатня кількість шкільних приміщень».²⁶

На практиці ж це виглядало цілком інакше. Як відомо, у свій час ендецький уряд узяв курс на ліквідацію національних шкіл та утворення так званих двомовних утравістичних. Цей курс намагався дуже обережно втримати і Юзевський. Проте йому більше імпонували польські школи, у яких українську мову вивчали як предмет. За часи його управління українських шкіл залишилося лише чотири.²⁷ У цей же час чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни – п'ять, євреї – 57, а німці – аж 66.²⁸ Безперечно, така ситуація в освітній політиці не могла задовольняти українців. Волинь стала тереном постійної боротьби за українську школу. Особливо загострилася ситуація в 1932 р., коли на Волині проводили так званий плебісцит про мову навчання й тип школи. Офіційна влада чинила всілякі перепони під час його проведення. Зокрема, вийти відмовлялися посвідчувати підписи на заявах, зволікали із проведенням цих плебісцитів, а там, де вони вже відбулись, у багатьох випадках визнавалися недійсними. Зокрема, у 1932 р. планувалося провести плебісцити в 742 школах. Плебісцит відбувся лише в 120 школах. Проте їх результати визнано лише в 63 випадках.²⁹

Шкільний плебісцит активізував діяльність на Волині Організації українських націоналістів, Комуністичної партії Західної України, інших політичних партій. Його перебіг активно висвітлювала як українська, так і польська преса. Зокрема, львівське «Діло» 2, 9, 10, 25 грудня 1932 р. подавало інформацію про те, що в цей час у багатьох школах невідомі особи повибивали шибки, а по селах порозкидали листівки.³⁰ Одна з них закликала населення: «Не поодиначці, а цілими громадами, гмінами підніматися на боротьбу проти ополячення і окатоличення і боротися за українську школу за державний кошт, проти польських шкіл і вчителів полонізаторів».³¹

Намагаючись залучити українських дітей до пізнання польської культури, воєвода залучав на Волинь польських учителів з інших

---

²⁶ Там само.

²⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 1076. Арк. 29.

²⁸ Там само.

²⁹ Держархів Волинської обл. 25/4. Wołyń, czerwiec 1937. Łuck. S. 34.

³⁰ Діло. 1932. 2, 9, 10, 25 груд.

³¹ Держархів Волинської обл. Ф. 191. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 124; Заболотний І. Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині. 1917–1939. Львів, 1964. С. 149.

регіонів Польщі. Так, із 1927 по 1933 р. чисельність учителів-поляків у волинських школах майже подвоїлась із 1535 до 2637.³² У цей же час кількість педагогів-українців постійно зменшувалася. У 1933 р. їх залишилося лише 447.³³ Передбачуване гармонійне житття обох народів не виходило. Польські націоналісти, особливо Строніцтво народове, критикували Юзевського за те, що він не дбає за польське шкільництво на Волині, за те, що нібито українізує школи, та за те, що українці в шкільництві мають привілеї.³⁴ Зокрема, начальник розвідцентру № 8 Корпусу охорони прикордоння майор Старк повідомляв своєму керівництву, що «польське початкове шкільництво на Волині переживає велику кризу у своєму розвитку... Багато польських шкіл переоформлені на утраквістичні, а насправді на руські (українські – М. К.). Це викликає скарги й нарікання населення, а інколи доходить до інцидентів, що, з одного боку, відзеркалюють психіку польської людності, яка стоїть на ґрунті права, та шкільних властей – з іншого, котрі не дотримуються законів і трактують польських селян й осадників як громадян другої категорії».³⁵ Отже, Юзевський опинився між двох вогнів. Тверезомислячі польські діячі підказували воєводі шляхи виходу з такої складної ситуації. Зокрема, відомий журналіст і публіцист доктор Антоні Вєчоркевіч писав: «На землях із змішаним польсько-українським населенням метою нашої політики є, безсумнівно, створення основ найбільш гармонійного співжиття обох народів. Очевидно, що першим кроком до цієї мети є культурне взаємозближення, взаємопізнання. Але як відбудеться таке зближення, коли, наприклад, людність польського села чи сіл розкидана між українськими, ухвалює собі чисто польські школи. Таку позицію поляків можна зрозуміти довголітньою тугою за навчанням рідної мови. В одному селі виховуються громадяни, які не розмовляють, не пишуть, а теоретично і не розуміють української мови, а в сусідньому селі – громадяни, які погано розмовляють і погано пишуть по-польськи (бо хто знає наслідки навчання у сільських початкових школах, той не буде мати ілюзій в тому, що школа, де польська мова трактується як один з предметів могла б навчати дітей польської мови, які вдома розмовляють іншою). Якщо ж задумана таким чином шкільна система, що має стати мостом культурного порозуміння між майбутніми громадянами Речі Посполитої польської і української національностей, то кожний, хто хоче дивитися на дійсність не через туман

---

³²Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa, 1992. T. 1. S. 188.

³³Ibid.

³⁴Держархів Волинської обл. 25/4. Wołyń, czerwiec 1937. Łuck. S. 34.

³⁵AAN. UWW. 979/65. K. 25.

принципіалізму, повинен визнати, що цей міст крихкий і слабкий, який на Волині зустрічається часто, міст на якому можна досить швидко скрутити шию... Шкільна справа на Волині є однією із найдратливіших і найшкідливіших фікцій. Ми повинні собі ясно, виразно і щиро сказати, що утримання на Волині декількох типів, якщо ж йдеться про мову навчання у початкових школах із нерозлучними від цього шкільними плебісцитами, то для будови чесного і щирого польсько-українського співжиття є шкідливою справою».³⁶ Зрештою, це пізніше зрозумів і сам Юзевський, який у 1937 р. писав: «Якщо в даних умовах польське вчительство не буде мати достатньої педагогічної кваліфікації, достатнього розуміння справи і своєї ролі, що впливає із справжнього розуміння ідеї Речі Посполитої Польської, ситуація у початковому шкільництві з часом може стати чимсь дуже грізним і трагічним у справі з'єднання Волині з Річпосполитою, прив'язаності українців до Польщі. І тому справа початкового шкільництва на Волині буде вимагати зі сторони держави опіки і виняткових зусиль, а зі сторони польського суспільства – здорового розсудку і розуміння стану справ»³⁷.

На жаль, ані одного, ані другого не вистачало. У Волинському воєводстві в 1937 /1938 р. із 2087 шкіл польських стало 1459, утраквістичних – 520 і лише вісім – українських, у яких навчалося 1200 учнів. Третина дітей шкільного віку взагалі не відвідувала школу. Така політика давала досить сумні наслідки – масову неписьменність. У 1931 р. на Волині 47,8 % населення не вмело ані писати, ані читати.³⁸

Поряд зі згаданими справами Г. Юзевський багато уваги приділяв удосконаленню адміністративного апарату, а особливо органам місцевого самоврядування, котрі вважав основною позицією у формуванні відносин на Волині. Насамперед він турбувався про сільське управління, оскільки «гміна, ця найближча до людей влада, повинна визнаватися ними своєю владою, а це значить – бути мешканцям близькою, такою, що живе з ними, із них і з їх волі створеною... Гмінна влада кваліфікована людністю як влада чужа, і з рисами окупаційної влади є державною катастрофою на зміщаному терені».³⁹ Органи місцевого самоуправління, задумані воєводою як поле спільної польсько-української співпраці, такими не стали. У виконавчих органах територіально-

---

³⁶ Ibid.

³⁷ Держархів Волинської обл. 25/4. Wołyń, czerwiec 1937. Łuck. S. 34.

³⁸ Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1922–1939). Львів, 1985. С.177.

³⁹ ААН, УВВ, 979/83. Sprawozdanie wojewody wołyńskiego Henryka Józewskiego z sytuacji na Wołyniu, wrzesień 1933. K. 9.

го самоуправління основну роль відігравали поляки. Так, зі 103 в'їтів 19 були українцями, а 81 – поляками.⁴⁰

У реалізації своєї програми Юзевський постійно наштотував на перешкоди. Постійний клопіт він мав із комуністами та націоналістами, вплив яких на Волині постійно зростав. У 1931 р. на Волині організовано низку антикомуністичних процесів. 14 травня в Рівно засуджено на довгорічне ув'язнення 33 члени КПЗУ, 13 червня в Ковелі – 41. У Луцьку 27 червня відбувся процес над 47 членами КПЗУ з Горохівського повіту. 1 грудня в Ковелі 77 комуністів засуджено на довгорічне ув'язнення.⁴¹ Проте паралізувати комуністичний рух у цей час не вдалося. У 1932 р. у північних повітах Волині набув широкого розмаху комуністичний партизанський рух. За короткий час лише в Ковельському повіті в партизанські загони вступило близько тисячі бійців, на озброєнні яких було 80 гвинтівок і 450 револьверів.⁴² Для придушення цього руху на Волині зосередилися численні військові загони. Лише в Ковельському повіті сконцентровано 8 тис. поліцейських, чотири ескадрони кіноти, три піхотні полки, чотири танкетки й чотири військові літаки.⁴³ Воєнні каральні експедиції руйнували та палили села, катували й розстрілювали селян, сотні людей кидали в тюрми. Лише в другій половині 1932 р. на Ковельщині арештовано 800 осіб.⁴⁴

Значно активізували свою діяльність на Волині українські націоналісти. Г. Юзевський відзначав, що боротьба з українським націоналізмом має вестися безпощадно, із використання всіх можливих форм і методів. Із року в рік зростала чисельність проведених ОУН акцій. У 1933 р. оунівці приступили до організації замаху на волинського воєводу виконати вирок ексекютива ОУН доручила учневі української гімназії Олександрю Куцу. Проте після декількох невдалих спроб замаху поліція його заарештувала. А суд виніс суворий вирок – шість років тюремного ув'язнення з позбавленням громадянських прав на десять років.⁴⁵

Не вдалося воєводі запобігти природному процесові поглиблення зв'язків наших краян із галичанами. «Сокальський кордон» не відбувся.

---

⁴⁰Держархів Волинської обл. 25/4. Wołyń, czerwiec 1937. Łuck. S. 24.

⁴¹Держархів Волинської обл. Ф. 191. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 206–208.

⁴²Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 6. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 13.

⁴³ЦДАГОУ. Арк. 13, 94.

⁴⁴Заболотний І. Указана праця. С. 142.

⁴⁵Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 3578. Арк. 1–8. Протокол судового засідання Луцького окружного суду у справі члена ОУН О. Куца, 22.I.1939 р.

Та якщо з українцями воєвода давав собі раду, то більша небезпека чекала на нього з польської сторони.

Як відомо, після смерті Ю. Пілсудського в політичному житті Польщі все помітнішу роль почали відігравати військові, які дотримувалися програми «зміцнення польськості на кресах».

Конфлікт між волинським воєводою й Міністерством військових справ розгорівся з новою силою. Противники Юзевського, не маючи можливості одним махом позбавитися воєводи, розробили тактику поступової компрометації волинської політики. Більшість поляків на Волині йшла за військом і його політикою. Усе частіше лунали тут заклики «рятування польськості на Волині». Заснований противниками Юзевського в січні 1937 р. тижневик «Кур'єр волинські» розпочав гострі нападки на воєводу. У Варшаву посипалися доноси на Юзевського. В одному з них колишній президент Луцька підполковник Мечислав Венжик ще в грудні 1936 р. писав міністрові військових справ: «На основі власних спостережень, а також думок працівників прокуратури, суду, війська, організації “Стшсльци”, Союзу Землевласників і багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воєводи Юзевського роз'єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло “Ріж ляхів!” стає на Волині все популярнішим.

Воєвода не володіє ситуацією й навіть не орієнтується в теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими та чужими Польщі».⁴⁶

Військових підтримало Міністерство справедливості (юстиції), яке вимагало негайного усунення Юзевського, а прем'єр-міністрові прямо погрожували, що «обурені офіцери застрелять такого зрадника».⁴⁷

Ситуацію ускладнював відомий антиукраїнськими акціями Корпус охорони прикордоння (КОП). Восени 1937 р. копівці розпочали кампанію насильницького перехрещування православних у католиків, так званий конверсійний рух. Здійснювалося це дуже брутальними репресивними методами. Зокрема, українців обурили ганебні події в селі Гриньки Кременецького повіту. Копівці підступно змусили майже всіх жителів цього села перейти в римо-католицьку віру. Справа набула великого розголосу. Посол від Волині до Сейму Степан Скрипник

---

⁴⁶Pismo em. ppólk. Mieczysława Więzyka do Ministra Spraw Wojskowych w sprawie Henryka Józewskiego, 3 grudnia 1936 r., Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Gabinet Ministra Spraw Wojskowych, I.300.1.412.

⁴⁷Pobóg-Malinowski W. Najnowsza Historia polityczna Polski 1864–1945. Gdańsk, 1990. T. 2. S. 826.

подав у цій справі депутатський запит. Проти втручання військових у релігійні справи протестувало багато волинян. Марія Домбровська у своєму щоденнику занотувала: «Бідна Волинь. Залишаться в ній лише Гриньки [...] і військо у ролі польських хрестоносців, які навертають православних у католицизм. Морально – відраза, політично – клінічне божевілля, гріх, за які дорого заплатить Польща».⁴⁸

Потрібно зауважити, що першим кроком військових у справі колонізації східних кресів стало відправлення 11 листопада 1935 р. в 10 найбільших гарнізонах, розміщених на сході Польщі, Служби Божої та виголошення проповідей польською мовою.

Наступним кроком, який свідчив про заангажування військових діячів до національної проблеми, став виступ 2 липня 1936 р. Міністра військових справ на зустрічі з командувачами округами корпусів. Міністр генерал Т. Каспшицький тоді сказав: «Шануючи всі віросповідання, держава, однак повинна підпорядкувати їх польській рації стану, потребам і інтересам нашої держави [...]. Необхідно піддати віруючих окремих визнань асиміляційним впливам польської культури в продержавному дусі. а там, де це можливе, особливо в середовищі слов'янських меншин, процес ополячення в галузі релігійно-церковного життя оточити виразною і рішучою опікою».⁴⁹ Ця промова послужила для командуючих округами директивою для проведення політики дискримінації української меншини у війську.

Черговим моментом відкритого наступу військових на права українців була промова цього ж генерала на відкритті звітнього з'їзду Комісії наукових досліджень Східних Земель. Міністр військових справ тоді звернув увагу на необхідність польської експансії на Схід.⁵⁰

Незадоволення поляків політикою Юзевського найпослідовніше виклав галицький поміщик Станіслав Красіцький у брошурі «Політика воєводи Юзевського на Волині у світлі цифр і фактів», виданій у Стратині в 1937 р.⁵¹ Не сприймаючи «волинського експерименту» Юзевського, автор брошури піддав необґрунтованій критиці політику воєводи, спрямовану на польсько-українське порозуміння на Волині. С. Красіцький звинувачував воєводу в тому, що своєю політикою той зменшив «стан польського посідання» на Волині. А тому він пропо-

⁴⁸Dąbrowska M. Dzienniki. Warszawa, 1988. T. 2. S. 257–258.

⁴⁹StaweckiPiotr. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. Warszawa, 1969. S. 172.

⁵⁰Polska Zbrojna. 1936. 22 IX. № 260.

⁵¹Krasicki Stanisław. Polityka wojewody Józewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów. Stratyn, 1937.

нував тодішньому маршалкові Польщі Ридз-Сміглому негайно усунути Юзевського із займаної посади й рекомендував «на Волині нічого не робити, а лише полонізувати, полонізувати і ще раз полонізувати».⁵²

У такій ситуації Юзевський не сидів склавши руки. Незважаючи на послаблення своїх позицій, він продовжував діяти. До того ж у Варшаві він мав досить впливових політиків, які його підтримували. Намагаючись перехопити ініціативу у свої руки, воєвода подав до Міністерства військових справ скаргу на КОП, у якій детально описав здійснені цим Корпусом зловживання. Воєвода звинуватив військових у тероризуванні місцевого православного населення. Натомість розвідка КОП повідомляла центр: «Воєвода Юзевський вирішив оголосити відкриту війну керівництву КОП, аби запобігти в майбутньому подібній, на думку воєводи, деструктивній політиці».⁵³

Проте зупинити хід подій воєвода не зумів. 10 березня 1938 р. прем'єр-міністр Феліціян Славой Складковський дозволив КОПу й надалі проводити «конверсійний рух». Унаслідок поданого командувачем округу генералом Сморовінським рапорту Міністру військових справ волинський воєвода у квітні 1938 р. був звільнений із займаної посади. Замість нього, призначено Александра Гавке-Новака, якого перевели з Лодзя. У лютому 1939 р. він представив нову програму державної політики на Волині, спрямовану на національну асиміляцію не поляків. Схвалена урядом програма передбачала пов'язати Волинь в економічному, культурному й організаційному плані з Польщею. Реалізація цієї програми призвела б до цілковитої національної асиміляції українців.

Унаслідок багатьох причин воєводі Г. Юзевському не вдалося реалізувати програми польсько-українського порозуміння. Досить критично оцінювали наслідки діяльності воєводи ендеки.⁵⁴ Більш виважено поставилася до «волинського експерименту» редакція «Бюлетня польсько-українського». Його головний редактор Владислав Бончевський в одній зі статей писав, що, критикуючи програму Юзевського, «необхідно з усією суворістю застерегти всіх неграмотних політиків, здебільшого тих, які оперують погано зрозумілим патріотизмом, від приниження і відкидання його (Юзевського – М. К.) головних політичних думок і бити по брудних лапах творців і сіячів ясно-вельможної і всевладної політики, яка ганьбить його ім'я. Потрібно все

---

⁵²Ibid. S.101.

⁵³Kęsik J. Zaufany Komendanta. S. 148.

⁵⁴Wapiński R. Endencia wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej. Poznań, 1994.

зробити, щоб відхід воєводи Юзевського й наслідки змін, що у зв'язку з цим насуваються на Волинь, не спричинили найменшої шкоди не-знищувальним справам, тим, які будуть постійно повертатися, доки існують Польща та Росія...».⁵⁵

Незважаючи на розбіжності, українська преса давала також виважені оцінки. Відомий український діяч Степан Баран стверджував, що волинська програма Юзевського наближалася до передвоєнної галицької концепції «спільного даху».⁵⁶ У цілому ж українські діячі досить песимістично дивилися на розвиток політичних відносин у Волинському воєводстві після відставки Юзевського. Нова програма зміцнення «польського стану посідання» на східних кресах була набагато гіршою від попереднього «волинського експерименту».⁵⁷

Анатолій Шваб

НА ШЛЯХУ ДО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ВОЛИНІ: РЕФЛЕКСІЇ З МІЖВОЄННОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ

Розбіжності в українсько-польському суспільно-політичному та науковому дискурсі довкола конфлікту на Волині в роки Другої світової війни полягають насамперед у різних трактуваннях його причин, перебігу й наслідків. На перший погляд, це природні розбіжності підходів різних історіографічних середовищ та особливостей національної пам'яті. Проте набагато складніше, коли маємо справу з діаметрально протилежними оцінками тих чи інших подій і явищ. «Глухим кутом» наукового діалогу українських та польських істориків є відсутність дзеркальних методологічних підходів до дослідження спільної історії. Спробуємо окреслити ті «червоні лінії», перехід яких є болючим для кожної зі сторін, і висловити власні міркування стосовно причин кризи в українсько-польському науковому діалозі довкола подій на Волині в роки Другої світової війни.

Отож одна з головних причин – в усталеному в польській суспільній свідомості сприйнятті Волині як історичної частини польських

---

⁵⁵W. B. Henryk Józewski – wojewoda Wołyński. *BP-U*. 1938. 24 IV. № 17.

⁵⁶Діло. 1938. 10 квіт. № 78.

⁵⁷Новий час. 1939. 13 лип.